

УДК: 159.923

© Філенко І.О., 2014 р.

І.О. Філенко
Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, м. Харків

СПОНТАННІСТЬ ТА ДОЦІЛЬНІСТЬ: ПАРАДОКСИ ПРЕАДАПТИВНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В БІФУРКАЦІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

В роботі досліджуються соціально-психологічні особливості суб'єкта, пов'язані з процесами преадаптації в біфуркаційних соціальних системах, які характеризуються непередбачуваними, хаотичними, різноплановими, нелінійними змінами. Визначено, що традиційні преадаптивні механізми особистості за цих умов є неефективними. Показано, що шляхи забезпечення успішності життєдіяльності суб'єкта в умовах високої невизначеності потрібні включати: вдосконалення неспецифічної системи адаптивності особистості, розвиток здатності до толерантності щодо невизначеності, формування механізмів ціннісно-смыслового моделювання невизначених ситуації, активізацію системи «надситуативної активності» особистості, в основі якої знаходиться суб'єктна властивість спонтанності.

Ключові слова: біфуркаційне середовище, невизначеність, преадаптація, антиципація, над-ситуативна активність, спонтанність.

І.А. Філенко

СПОНТАННОСТЬ И ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТЬ: ПАРАДОКСЫ ПРЕАДАПТИВНОЙ АКТИВНОСТИ ЛИЧНОСТИ В БИФУРКАЦИОННОЙ СРЕДЕ

В работе исследуются социально-психологические особенности субъекта, связанные с процессами преадаптации в бифуркационных социальных системах, которые характеризуются непредсказуемыми, хаотическими, разноплановыми, нелинейными изменениями. Выявлено, что традиционные преадаптивные механизмы личности при этих условиях являются неэффективными. Показано, что пути обеспечения успешности жизнедеятельности субъекта в условиях высокой неопределенности должны включать: совершенствование неспецифической системы адаптивности личности, развитие способности к толерантности относительно неопределенности, формирование механизмов ценностно-смыслового моделирования неопределенных ситуации, активизацию системы "над-ситуативной активности" личности, в основе которой находится субъектное свойство спонтанности.

Ключевые слова: бифуркационная среда, неопределенность, преадаптация, антиципация, над-ситуативная активность, спонтанность.

I.A. Filenko

SPONTANEITY AND EXPEDIENCY: PARADOXES OF ANTICIPATORY ADAPTATION ACTIVITY OF THE PERSON IN BIFURCATE ENVIRONMENT

In the work the socially-psychological features of the subject connected with processes anticipatory adaptation activity in bifurcate social systems, which are characterized by unpredictable, chaotic, versatile, nonlinear changes, are investigated. It is revealed, that traditional mechanisms, which connected with processes of anticipated adaptation of the person under these conditions, are inefficient. It is shown, that ways of maintenance of success of ability to live of the person in the conditions of high uncertainty should include: perfection of nonspecific system of adaptability, development of ability to tolerance concerning uncertainty, formation of mechanisms of values modeling uncertain situations, activation of the system "over-situational activity" in which basis there is a property of person's spontaneity.

Key words: bifurcate environment, uncertainty, anticipated adaptation, anticipation, over-situational activity, spontaneity.

Психологічні аспекти процесів адаптації людини у вітчизняній науці почали вивчатися на початку ХХ сторіччя, коли О.Ф. Лазурський здійснив класифікацію типів особистості, що відрізняються ступенями пристосування до навколишнього середовища та відповідними рівнями психічної активності – нижчим, середнім та вищим [11]. Також він увів в психологічну науку поняття активного пристосування суб'єкта, яке відповідає способу життя та діяльності високообдарованих осіб, що характеризуються творчим відношенням до дійсності. Згідно О.Ф. Лазурському, ці особи не стільки пристосовуються до умов життя, скільки пристосовують дійсність до себе [11].

З того часу різноманітні аспекти, пов'язані з психологічними особливостями адаптації суб'єкта в соціумі, в навчальній та професійній діяльності, досліджувалися в працях вітчизняних (Г.О. Балл, Ф.Б. Березін, В.О. Бодров, Л.Г. Дика, Д.Н. Завалішина, О.М. Кокун, В.І. Медведєв, А.А. Налчаджян, В.А. Петровський, А.А. Реан, С.І. Розум, І.М. Соколова, О.Г. Солодухова та ін.) та зарубіжних (А. Фрейд, Ж. Піаже, Р.С. Лазарус, Дж. Палмер, Л. Філіпс, Х. Хартманн, П. Хеттема, Т. Шибутані та ін.) психологів. Разом з тим, багато питань щодо вивчення феномену соціально-психологічної адаптації особистості залишаються мало висвітленими. Зокрема це відноситься до проблеми визначення механізмів адаптації людини в умовах швидкоплинних та інтенсивних змін навколишньої дійсності, які супроводжуються сумісною дією на особистість багатьох факторів, що за своєю природою є не тільки традиційними, але й новими, непередбачуваними. Такі умови характеризують певний тип навколишнього середовища, що активно вивчається в гуманітарних науках на протязі останнього десятиріччя. Це середовище отримало назву «біфуркаційне» (bifurcation — розгалуження або роздвоєння) на відміну від традиційного поняття «еволюційне середовище», яке характеризується помірними, поступовими, передбачуваними та прогнозованими змінами.

Біфуркаційні механізми змін докладно розглянуті в працях М.М. Моїсеєва [14], який показав, що процеси поступової самоорганізації в екологічних та соціальних системах уриваються біфуркаціями - особливими станами цих систем, з яких можливі переходи стрибком в цілу низку нових станів, причому подальша еволюція систем за порогом біфуркації є принципово непередбачуваною. Також М.М. Моїсеєв зазначав, що біфуркаційні зміни притаманні не тільки соціальним системам, а і окремому індивіду. Згідно О.Г. Асмолову: «Механізми біфуркації, що забезпечують тенденцію до змін системи, яка розвивається, приходять в дію, коли виникають різкі зміни середовища, кризи в житті системи» [1].

В сучасних соціальних науках «біфуркаційне середовище» визначається, як: «...галузь соціальної реальності, де встановилися і панують процеси біфуркаційно - розривні, непередбачені, хаотичні, різнопланові, нелінійні і так далі, сукупна дія яких робить ситуацію в цій області соціальної реальності багатоваріантною, некерованою, не прогнозованою та ін.» (Л.В. Корель [8]). В зв'язку з чим проблему адаптації особистості за цих умов на відміну від умов еволюційного середовища потрібно розглядати принципово з інших точок зору, з залученням до аналізу певних специфічних механізмів та процесів, які її реалізують. Слід також зазначити, що біфуркаційне середовище може породжувати для особистості широке коло ситуацій, які сприймаються нею як травматичні, напружені, стресові, складні, кризові, важкі, екстремальні або надзвичайні. В той же час біфуркаційні умови, які мають відношення для вказаних типів ситуацій, не є тотожними екстремальним умовам – вони можуть діяти впродовж довгого часу (на відміну від екстремальних, що діють від кількох хвилин до кількох місяців [21]) і є тим дестабілізуючим фоном, на якому відбувається реалізація екстремальних ситуацій та подальше їхнє розгортання. В.Л. Маришук, В.І. Євдокимов [12] до факторів екстремальної ситуації відносять такі умови, як: небезпека, трудність, новизна, відповідальність виконуваної роботи; надмірна психічна напруга в дуже відповідальній розумовій, психомоторній діяльності при значних навантаженнях на пізнавальні психічні процеси; загроза масової поразки стихійними лихами; розвиток стану паніки в умовах війни; високі фізичні і емоційні напруження, пов'язані з діями прискорень, вестибулярних навантажень; дія гіпокінезії або гіподинамії; дія несприятливих кліматичних факторів; патологічні стани організму. Всі ці фактори можуть не тільки суттєво підсилювати свою екстремальну, небезпечну дію на людину за біфуркаційних умов реалізації, що характеризуються хаотичністю, багатоваріантністю, некерованістю, не передбачуваністю, не прогнозованістю, не лінійністю, різноплановістю взаємодіючих процесів реальності, але в свою чергу і породжувати ці умови.

Також слід зазначити, що, згідно сучасних досліджень, біфуркаційні умови існування особистості та суспільства в цілому не є факторами, які можна розглядати як чисто негативні або деструктивні. Також вони не є факторами, які можна контролювати або ж остаточно усунути з повсякденного буття. Але вони є факторами, які можуть корінним шляхом змінювати суб'єкта, соціальний світ та його структури, ведучи їх до нових рівнів становлення та розвитку через критичні точки трансформації. Так, Г.А. Сатаров [22] визначає наступні соціальні функції біфуркаційного середовища (або ж функції Хаоса), реалізація яких є необхідною умовою розвитку соціуму та соціальних змін: адаптація суспільства до невизначеного майбутнього; генерація нових суспільних та особистісних ресурсів; пошук нових напрямків соціального розвитку. Слід навести приклади певних соціальних ситуацій, в яких на особистість здійснюються пролонговані впливи біфуркаційної природи: становлення або ж реорганізації професійних або навчальних закладів; суттєві зміни суспільного статусу та економічного благополуччя окремих професійних груп, що пов'язані з певними соціально-економічними трансформаціями; організація існування та життєзабезпечення в сім'ї, до складу якої належить тяжкохвора людина; підтримка життєдіяльності людиною в умовах втрати праці або ж працездатності, в умовах тяжкої хвороби, суттєвого погіршення матеріального стану або ж зміни соціального статусу; існування різних верств населення в умовах інтенсивних глобальних та локальних екологічних або соціально-економічних змін та ін.

Принциповим пунктом до аналізу процесів та механізмів адаптації особистості у вказаних ситуаціях є висока невизначеність ступеню їхньої структури та тенденцій подальшого розвитку, а також відсутність або недостатність ресурсів для позитивного вирішення проблем. В зв'язку з чим традиційні, засвоєні на прикладах особистісного або колективного досвіду засоби їхнього подолання можуть бути недостатньо ефективними – і як наслідок у взаємодії суб'єкта та ситуації можуть розвиватися кризові явища, що супроводжуються психосоматичними та особистісними розладами, погіршенням психологічного благополуччя, здоров'я та успішності виконуваної діяльності. В зазначеному контексті представляється актуальним дослідження механізмів забезпечення адаптаційних властивостей особистості, які можуть надавати можливості людині успішно долати нові виклики в майбутній життєдіяльності, а також повноцінно реалізовувати себе в умовах ускладнених факторами нестабільності та невизначеності. Дані розвідки можливі в контексті сучасних теоретико-методологічних підходів, які вивчають феномен преадаптації (випереджаючої) адаптації особистості.

Якщо проблема преадаптації ретельно висвітлена на терені дослі-

джень, виконаних в галузях біології, фізіології людини, екології (М.І. Вавілов, О.М. Сєверцов, Дж. Сімпсон, О.Б. Георгієвський, В. Грант, М.М. Іорданський, Ф.З. Меєрсон, Л.С. Каткова, Л.Ю. Голубєва, М.Г. Пшєннікова, Є.І. Хлебосолов, Г.І. Царєгородцев та ін.), то в психологічній науці цьому напрямку приділена досить скромна увага. В працях О.Г. Асмолова [1], О.М. Бантюкової [2], М.А. Кременя [10], А.А. Налчаджяна [17], М.А. Одинцової [18] зміст преадаптації особистості, як соціально-психологічного феномену, висвітлено з різних позицій, які мають певні відмінності, та не повною мірою, що зумовило обрання нами цієї тематики для подальшого дослідження.

Як визначають Г.І. Царєгородцев з співавторами [23], преадаптація в сучасній еволюційній теорії розглядається як перша фаза адапціогенезу, що в свою чергу продовжується наступними фазами – інадаптацією та постадаптацією. Зміст цієї фази полягає в тому, що деякі особливості організації індивіда, спочатку нейтральні або навіть відносно шкідливі, але такі, що мають тенденцію до зберігання, при сприятливій зміні середовища використовуються відразу в готовому вигляді. Преадаптація організмів характеризується набором віртуальних можливостей, скритих потенцій, латентних властивостей, які формують певні резерви «готовності до пристосування», що перетворюються в реальні процеси адаптації через пошукову активність живих істот (О.Б. Георгієвський [3]). Іншими важливими положеннями сучасних еволюційних поглядів на процеси преадаптації є те, що ознаки преадаптивного значення є унікальними і вони ще ніколи не використовувалися в еволюції [23], а також те, що преадаптивні ознаки можуть стати ведучими факторами прогресивної еволюції, які мають своїми наслідками суттєво позитивний еволюційний розвиток [3]. Основа біологічного механізму преадаптації полягає в відборі та в збереженні випадкових, адаптивно не спрямованих мутацій.

Фізіологічні механізми преадаптації вивчені в дослідженнях Ф.З. Меєрсона, М.Г. Пшєнникової [13], які показали, що процеси попередньої адаптації формують превентивні системи неспецифічного захисту людини та тварин. Зокрема пролонговане фізичне навантаження, яке відбувалося в процесі тренування, є фактором попередження стресового ушкодження на організм різноманітних шкідливих факторів, з якими він може зустрітися в майбутньому.

В основу аналізу феномена соціально-психологічної преадаптації у більшості дослідників покладено тезу відносно розуміння адаптації як способу відповідної до умов ситуації поведінки суб'єкта, який реалізує свою мету у процесі активної взаємодії з даною ситуацією: «...системоутворюючим чинником, регулюючим і організуючим процес адаптації, являється мета, пов'язана з провідною потребою»

(О.К. Зав'ялова [6]).

В цьому напрямку особистість може усвідомлено розгорнути стратегії випереджаючої адаптації, що базуються на фіксації певної мети та на передбаченні проблемної ситуації, яка може бути з нею пов'язана (А.А. Налчаджян [17]). В процесі їхньої реалізації можуть бути задіяні певні попереджувальні захисні процеси – такі як передбачувана раціоналізація, уява [17]. Завдяки цим стратегіям захисні механізми та їхні комплекси переводяться в стан готовності до дії майбутнього фрустратора, однак для повноцінного включення цих механізмів процеси антиципації особистості повинні бути як найбільш точними та продуктивними [17].

Згідно М.А. Кременю [10] випереджаюча адаптація суб'єкта базується на випереджаючому віддзеркаленні дійсності, або ж на усвідомленому формуванні у нього еталонного образу, що відповідає новим (майбутнім) умовам життєдіяльності, з підключенням до цього процесу ціннісно-символічного поля особистості.

О.М. Бантюкова [2] під випереджаючою адаптацією курсантів військового факультету розуміє «...спеціально організований психолого-педагогічний супровід засобами освіти до нових умов професійної життєдіяльності військовослужбовців адекватності поточного образу, який формується на основі психічного віддзеркалення реальної дійсності, еталонного образу і уявленню очікуваного майбутнього».

М.А. Одинцова [18] розуміє преадаптацію як першу з чотирьох фаз адаптації особистості (три інші – інадаптація, постадаптація, трансадаптація), зміст якої включає: «...використання готових елементів внутрішньої структури «адаптанта», заздалегідь пристосованих форм поведінки». Згідно М.А. Одинцової на етапі преадаптації особистість використовує шаблонні, стандартні схеми діяльності, поведінки, спілкування, які вона опанувала на протязі попереднього життя та включила в свій досвід на концептуальному та процесуальному рівнях.

Слід також зазначити, що розгляд феномену преадаптації проводився і у психоаналітичній традиції, зокрема Ральф Р. Грінсон [4] зазначає, що існує специфічний тип поведінки, який пов'язаний з намірами особистості не вдаватися в певній ситуації до захисту, а йти назустріч ризику. Цю внутрішню структуру, яка штовхає суб'єкта назустріч небезпеці, дослідник назвав «преадаптивне Его», на відміну від «інстинктивного Его», що спонукає до захисту. В цій трактовці феномен преадаптації представлено в зовсім полярному висвітленні в порівнянні з поглядами на нього М.А. Одинцової [18]. Преадаптація стає вже не набором регламентованих, апробованих, стандартних схем поведінки, а виглядає як гра особистості з небезпекою на терені невизначеності, гра, яка може стимулюватися внутрішньою спонтанністю, розкутістю, жагою до пошуку нових вражень та

можливостей.

В дослідженні М.І. Дьяченко, Л.А. Кандибовича, В.О. Пономаренко [5] вивчається явище готовності до діяльності в напружених ситуаціях, яке має багато спільного з феноменом преадаптації (на розумінні преадаптації у біологічній трактовці, як «готовності до пристосування» вказувалося вище). Визначається, що стан готовності, забезпечується складною динамічною функціональною системою, яка на основі прогнозуючої вибіркової активності забезпечує налаштування особистості на майбутню діяльність. Готовність до діяльності суттєво визначається специфікою ситуацій, характером та умовами діяльності, а також процесами антиципації суб'єкта (схожі характеристики для процесу преадаптації надають А.А. Налчаджян [17] та М.А. Кремень [10]). Процес цілеспрямованого формування готовності до діяльності в напружених умовах забезпечує не тільки її високу ефективність, але і зменшення дезадаптивних проявів у суб'єкта, що її реалізує [5]. Ця теза також досить подібна до висновків Ф.З. Меєрсона, М.Г. Пшенинкової [13] о можливостях управління рівнем попередньої адаптації, наслідком чого є більш успішна майбутня адаптація організму до дії несприятливих факторів.

Найбільш повну, многосторонню характеристику процесів преадаптації особистості в соціальному середовищі надає О.Г. Асмолов [1]. Згідно його поглядів загальносистемними принципами історико-еволюційного підходу до аналізу феноменів соціального буття є: «...принцип виникнення надлишкових преадаптивних елементів еволюціонуючих систем, здатних забезпечити резерв варіативності цих систем в невизначених критичних ситуаціях їхнього існування; принцип можливості перетворення преадаптивної активності надлишкових елементів еволюціонуючої системи в адаптивну активність цієї системи; принцип зростання впливу преадаптивних надлишкових елементів еволюціонуючої системи на вибір подальшої траєкторії її розвитку в невизначених критичних ситуаціях» [1]. О.Г. Асмолов також характеризує певні соціальні форми надлишкової активності преадаптивної природи (гра, сміхове дійство, карнавал), які, насправді, збагачуючи культурні прояви суспільства, розширюють сферу людських можливостей до взаємодії з навколишнім світом, забезпечують більшу варіативність засобів щодо адаптації до майбутніх викликів, виникаючих у критичних ситуаціях, та вдосконалюють потенціал саморозвитку особистості та соціуму: «...обов'язковою умовою розвитку є виникнення преадаптивних неутилітарних проявів поведінки людини, що виникають в системі і забезпечують її історичну змінність, особливо в критичних непередбачених ситуаціях» [1]. О.Г. Асмолов зазначає, що не адаптивні дії індивіда нерідко мають характер певної «ціни», яку заплачено за

наступну успішну адаптацію даної спільноти. В тому сенсі ці дії є преадаптивними, а їхнім змістом в людському суспільстві є створення в процесі самореалізації особистості певних норм та цінностей, які в подальшому становляться загально прийнятими [1].

В зв'язку з тим, що активність суб'єкта, яка супроводжує процеси преадаптації, може мати специфічні риси, що проявляються у вигляді не адаптивних форм поведінки, зокрема, спрямовуючих особистість назустріч до ризику, слід також більш детально визначити співвідношення феноменів преадаптації та не адаптивної активності особистості.

В працях В.А. Петровського [19, 20] вивчається неадаптивна, «надситуативна активність», яка характеризує недоцільну ситуаційну поведінку особистості. При цьому В.А. Петровський розглядає процеси адаптації в досить широкому розумінні – до них віднесено не тільки пристосування людини до умов природного або соціального середовища, але й активне перетворення навколишнього середовища, а також само пристосування, саморегуляцію, взаємне підпорядкування своїх інтересів [19]. При цьому головним критерієм визначення поведінки, як адаптивної, є доцільність виконуваних дій, що спирається на прогнозування відповідності цілі та очікуваного в процесі діяльності результату («постулат доцільності або відповідності цілі» [19]), а також є підтвердженою в раніш отриманому індивідуальному або колективному досвіді. З цієї позиції, як ситуації не адаптивні в широкому сенсі, можуть трактуватися ситуації альтруїстичної поведінки, творчого пошуку та творення нового. Не адаптивність в узькому сенсі (за В.А. Петровським [19]) має відношення до ситуацій, в яких людина має тягіння до ризику, до невизначеного успіху, до незвіданого. Неоднорідна структура неадаптивної активності включає в себе з одного боку поведінкові паттерни, ведучі до зниження особистісного потенціалу суб'єкта, а з другого – ті, що характеризують розвиток і вдосконалення людських можливостей (це і є «над ситуативна активність» за В.А. Петровським [19]).

В своїй новій монографії В.А. Петровський визначає, що як «постулат доцільності» так і «принцип не адаптивності» суперечать базовим характеристикам суб'єктності (до яких віднесено – свободу, цілеспрямованість, цілісність, розвиток), що втілюють прагнення суб'єкта бути причиною самого себе [20]. При цьому повноцінна реалізація особистості становиться можливою тільки на шляху «активної не адаптивності», в основі якої лежить відповідальність суб'єкта за здійснення дій з невирішеним наперед результатом у проблемних ситуаціях [20].

Порівнюючи наведені вище підходи до дослідження феномену соціально-психологічної преадаптації особистості слід зауважити, що переваж-

на більшість з них (за винятком позиції О.Г. Асмолова, яка є конструктивною в загально-методологічному плані, але недостатньо деталізованою) вивчають цю проблему відносно факторів еволюційного середовища, які хоч і можуть бути несприятливими, екстремальними, але в той же час є передбачуваними. Специфіка ж впливу на суб'єкта біфуркаційних умов, які принципово не є передбачуваними, буде мати своїми наслідками те, що визначені в працях О.М. Бантюкової [2], М.А. Кременя [10], А.А. Налчаджяна [17], М.А. Одинцової [18], М.І. Дьяченко, Л.А. Кандибовича, В.О. Пономаренко [5] механізми преадаптації (готовності до діяльності), які спираються на процеси прогнозування, створення еталонного образу, раціоналізацію способів застосування майбутніх дій, або ж на раніш сформовані репродуктивні форми поведінки, будуть не ефективними для наступної успішної взаємодії людини та ситуації. В цьому сенсі також стає проблемним психологічний супровід підготовки суб'єкта до діяльності в таких умовах.

Одним з шляхів вирішення вказаних проблем на нашу думку є формування неспецифічної системи адаптивності особистості, яка може забезпечити підвищення рівня життєдіяльності особистості в біфуркаційному середовищі. Біологічні механізми подібних процесів неспецифічної преадаптації розглянуті Ф.З. Меєрсоном, М.Г. Пшенниковою [13]. Сутність подібних до цього психологічних механізмів полягає в розвитку загальної здатності до саморегуляції, яка досить детально охарактеризована в працях О.А. Конопкіна [7]. Ще один напрям пов'язаний з розвитком здатності до толерантності щодо невизначеності, яка допомагає особистості уникати фрустраційних станів, пов'язаних з погано прогнозованими ситуаціями, та зберігати ефективність когнітивного ресурсу регулювання своєї діяльності (Т.В. Корнілова [9]). Третя можливість підвищення успішності взаємодії людини з біфуркаційним середовищем пов'язана з механізмами ціннісно-сміслового моделювання, в процесі якого суб'єкт формує певні інваріанти, що відповідають невизначеній ситуації. Далі, на основі сформованого інваріанту може бути створений еталон майбутньої ситуації, відносно якого можливо вже задіяти процеси прогнозування, раціоналізації, які розглядалися вище, і на цьому підґрунті формувати стратегію подолання кризової ситуації. Четверта можливість передбачає включення системи «надситуативної активності» особистості. При цьому базовою особистісною характеристикою, яка реалізує цю активність є спонтанність суб'єкта. В праці В.В. Налімова [16] спонтанність розглядається як базова властивість особистості, що веде її до свободи, творчості, розвитку: «Особистість – це спонтанність. Спонтанність – це відкритість вселенській потенційності. Здатність потрапляти в резонанс з нею». Він неодноразово підкреслює позачасову природу спонтанності – тобто вона не підко-

ряється причино-наслідковим зв'язкам, в силу чого вона і стає тим фактором, який може здолати невизначеність біфуркаційних умов, які теж виходять за звичні причинні рамки створення зв'язаного ланцюгу ситуацій. Я. Морено [15] зазначає, що спонтанність є найбільш глибинним філогенетичним фактором, який формує поведінку людини. Вона сприймається суб'єктом, як автономний, вільний психічний стан, та обумовлює спроможність людини адекватно вирішувати кожну нову ситуацію, крім того - вона може бути розвинена. Із зростанням спонтанності вдосконалюються людські якості, і оскільки її можливості безмежні – безмежним є і особистісний потенціал [15].

На основі проведеного теоретико-методологічного аналізу наукових джерел можна сформулювати наступні висновки:

1. Сучасне поле досліджень процесів адаптації особистості в соціумі розширюється від вивчення питань взаємодії з факторами еволюційного середовища до визначенні специфіки діяльності людини в біфуркаційних умовах, під якими розуміється наявність розривних, непередбачених, хаотичних, різнопланових, нелінійних процесів, що роблять ситуацію в певній області соціальної реальності багатоваріантною, некерованою, не прогнозованою. Дані умови, що супроводжують різноманітні проблемні ситуації сучасного буття, можуть як суттєво погіршувати процеси адаптації людини, підсилюючи дію екстремальних факторів, так і змінювати суб'єкта, соціальний світ та його структури, ведучи їх до нових рівнів становлення та розвитку через критичні точки трансформації.

2. Проблема соціально-психологічної преадаптації особистості, пов'язана з передчасним налаштуванням суб'єкта до оптимальної взаємодії з майбутніми ситуаціями, має принципове різне вирішення в умовах еволюційного або біфуркаційного середовища, зокрема, в останньому випадку механізми преадаптації (готовності до діяльності), які спираються на процеси прогнозування, створення еталонного образу, раціоналізацію способів застосування майбутніх дій, або ж на раніш сформовані репродуктивні форми поведінки, будуть не ефективними для наступної успішної взаємодії людини та ситуації.

3. Шляхами забезпечення ефективності життєдіяльності суб'єкта та успішності його взаємодії з майбутніми ситуаціями за умов існування високих ступенів невизначеності, не прогнозованості, не лінійності, хаотичності соціальних процесів є: а) формування неспецифічної системи адаптивності особистості, яка забезпечується психологічними механізмами загальної здатності до саморегуляції; б) розвиток здатності до толерантності щодо невизначеності, яка допомагає особистості уникати фрустраційних станів, пов'язаних з погано прогнозованими ситуаціями, та зберігати ефективність когнітивного ресурсу регулювання своєї діяльності; в)

включення механізмів ціннісно-смыслового моделювання невизначених ситуацій, що дозволяють на основі інваріантів створювати еталони майбутньої ситуації, відносно яких можливо задіяти процеси прогнозування, раціоналізації та формувати стратегії їхнього подолання; г) включення системи «надситуативної активності» особистості, в основі якої знаходиться властивість спонтанності, що розглядається в сучасній психології як базовий філогенетичний фактор, який формує поведінку суб'єкта, та має можливість долати невизначеність біфуркаційних умов завдяки тому, що цей фактор, утілюючи на практиці тенденції особистості до свободи, творчості, автономності, не підкоряється причинно-наслідковим зв'язкам.

Література

1. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа / А.Г. Асмолов. — М.: Смысл, 2001. — 416 с.
2. Бантюкова Е.М. Проблема упреждающей адаптации в свете исследований отечественных психологов / Е.М. Бантюкова // Физическое воспитание и современные технологии формирования физической культуры личности студента: сб. науч. ст. / ГрГУ им. Я. Купалы; под науч. ред. В.А. Максимовича. — Гродно: ГрГУ, 2013. — С.4-9.
3. Георгиевский А.Б. Проблема преадаптации. Историко-критическое исследование / А.Б. Георгиевский — Л.: Изд-во «Наука», Ленингр. отд., 1974. — 148 с.
4. Гринсон Ральф Р. Техника и практика психоанализа / Ральф Р. Гринсон — Воронеж: НПО «МОДЭК», 1994 — 491 с.
5. Дьяченко М.И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях: Психологический аспект / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович, В.А. Пономаренко. — Мн.: Изд-во «Университетское», 1985. — 206 с.
6. Завьялова Е.К. Социально-психологическая адаптация женщин в современных условиях (профессионально-личностный аспект): автореф. дис. на соискание ученой степени д. психол. н.: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Е.К. Завьялова — СПб., 1998. — 38 с.
7. Конопкин О.А. Общая способность к саморегуляции как фактор субъективного развития / О.А. Конопкин // Вопросы психологии. — 2004. — №2. — С. 128-135.
8. Корель Л.В. Социология адаптации: Вопросы теории, методологии и методики / Л.В. Корель. — Новосибирск: Наука, 2005. — 424 с.
9. Корнилова Т.В. Динамическое функционирование интеллектуально-личностного потенциала человека в психологической регуляции решений и выборов / Т.В. Корнилова // Вестн. Моск. Ун-та., Сер. 14. «Психология» — 2011. — № 1. — С. 66-79.
10. Кремень М.А. Упреждающая адаптация к новым условиям жизнедеятельности / М.А. Кремень // Адукацыя і выхаванне. — 1999. — № 3. — С. 22-24.
11. Лазурский А.Ф. Классификация личностей / А.Ф.Лазурский — Л.: Госиздат, 1924. — 290 с.

12. Маришук В.Л., Евдокимов В.И. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса. / В.Л. Маришук, В.И. Евдокимов — СПб.: Издат. дом «Сентябрь», 2001. — 259 с.
13. Меерсон Ф.З. Адаптация к стрессорным ситуациям и физическим нагрузкам / Ф.З. Меерсон, М.Г. Пшенникова. — М.: Медицина, 1988. — 231 с.
14. Моисеев Н.Н. Универсум. Информация. Общество. / Н.Н. Моисеев — М.: Устойчивый мир, 2001. — 200 с.
15. Морено Я. Психодрама / Морено Я.; пер. с англ. — М.: Апрель-пресс, ЭКСМО-Пресс, 2001. — 528 с.
16. Налимов В.В. Спонтанность сознания: Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В.В. Налимов. — М.: Изд-во «Прометей» МГПИ им. Ленина, 1989. — 287 с.
17. Налчаджян А.А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А.А. Налчаджян. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Эксмо, 2010. — 368 с.
18. Одинцова М.А. Ресурсный потенциал повседневности / М.А.Одинцова // Ярославский педагогический вестник. — 2011. — №2. — Том II (Психолого-педагогические науки). — С.237-240.
19. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности / В.А. Петровский. — М.: ТОО «Горбунок», 1992. — 224 с.
20. Петровский В.А. «Я» в персонологической перспективе / В.А. Петровский. — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. — 502 с.
21. Психология деятельности в экстремальных условиях: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.Н.Непопалов, В. Ф. Сопов, А. В. Родионов и др.; под ред. А. Н. Блеера. — М.: Издательский центр «Академия», 2008. — 256 с.
22. Сатаров Г.А. Институты Хаоса: проблема узнавания / Г.А. Сатаров // Политика. — №3 (50). — 2008. — С. 45-66.
23. Философские проблемы теории адаптации / Под ред. Г.И. Царегородцева. — М.: Мысль, 1975. — 277 с.